

Dr. hab. Anna Branach-Kallas, prof. UMK
kallas@umk.pl

Toruń, 10.05.2018

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Pani mgr Małgorzaty Anny Warchał

pt. *Colonial and Postcolonial Reception of Buddhism in British Literature from the mid-Nineteenth to the Twentieth Century*

[*Kolonialna i postkolonialna recepcja buddyzmu w literaturze brytyjskiej połowy XIX i XX wieku*],

napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Oksany Weretiuk

Rozprawa doktorska Pani mgr Małgorzaty Anny Warchał to studium ewolucji motywów buddyjskich w literaturze brytyjskiej od drugiej połowy dziewiętnastego wieku po drugą połowę dwudziestego wieku. [Biorąc to pod uwagę, tytuł w języku angielskim nie jest właściwy, gdyż sugeruje, iż materiał badawczy ogranicza się do literatury opublikowanej pomiędzy rokiem 1850 a 1900; ponadto, przekład tytułu na język polski jest równie niedokładny i mylący.] Materiał badawczy jest różnorodny, ponieważ oprócz literatury pięknej w rozprawie omówiono również prace orientalistów, antropologów, archeologów, religioznawców i filozofów. Rozprawę podzielono na pięć rozdziałów. W pierwszym z nich Autorka przedstawiła odkrycie buddyzmu przez Europejczyków i jego filozoficzne reinterpretacje. Następne dwa rozdziały poświęciła roli duchowości buddyjskiej w literaturze wiktoriańskiej, ze szczególnym uwzględnieniem poematu Edwina Arnolda p.t. „Światło Azji” oraz powieści Rudyarda Kiplinga „Kim”. W ostatnich dwóch rozdziałach Doktorantka skoncentrowała się na literaturze XX wieku, podkreślając znaczenie wątków buddyjskich w konstrukcji literackich utopii. Rozprawa została napisana płynną,

formalną angielszczyzną i starannie szczytana. Występują w niej nieliczne przeoczenia głównie na poziomie interpunkcji. W całości praca liczy 187 stron, a bibliografia około 100 pozycji.

W rozdziale pierwszym mgr M. Warchał zarysowuje tło historyczne brytyjskich spotkań z buddyzmem. Poczynając od badań archeologicznych oraz pionierskich odkryć Towarzystwa Azjatyckiego (Asiatic Society) założonego przez Williama Jonesa, Doktorantka ukazuje jak buddyzm oraz inne religie Wschodu znalazły się w sferze zainteresowań naukowców brytyjskich. Następnie poddaje analizie prace Alexandra Csoma de Koros, Briana Houghtona Hodgsona oraz Eugene'a Burnoufa, którzy podjęli się skatalogowania, przekładu oraz opatrzenia komentarzem tekstów buddyjskich. Dzięki ich wysiłkom filozofia Wschodu stała się przedmiotem głębszej refleksji w świecie zachodnim i ważnym bodźcem do zastosowania metod porównawczych w religioznawstwie przez Maxa Müllera. Tym samym, jak zaznacza Autorka rozprawy, od lat sześćdziesiątych dziewiętnastego wieku buddyzm stał się ważnym źródłem inspiracji w kulturze brytyjskiej. [Pozwala to zrozumieć, choć nie zostało to wyjaśnione *explicite*, dlaczego w pracy nie wspomniano o fascynacjach wcześniejszych, bardziej ukrytych, religią buddyjską, które pojawiają się np. u poetów romantycznych, takich jak William Blake czy Percy Bysshe Shelley (zob. np. John G. Rudy *Romanticism and Zen-Buddhism*, 2004)]. Doktorantka przedstawia tu swoje główne źródło inspiracji, mianowicie pracę Jeffreya Franklina *The Lotus and the Lion: Buddhism and the British Empire* z 2008 roku, który ujmuje kontakt pomiędzy Wschodem a Zachodem w kategoriach kontra-inwazji (*counter-invasion*) oraz hybrydyczności. Ponadto omawia tu krótko postkolonialną myśl Edwarda Saida, zgodnie z którą wykorzystanie wątków buddyjskich przez Europejczyków dla własnych celów – ideologicznych, etycznych, estetycznych – wpisuje się w szerokie spektrum orientalizmu. Rozdział zamyka zarys relacji pomiędzy myślą buddyjską a „klasyczną” filozofią zachodnią, od Schopenhauera, Nietzschego i Jaspersa, po Heideggera, Junga i Fromma (nie omówiono późniejszych filozofów). Podczas gdy ta część wydaje się zbędna w pierwszym rozdziale rozprawy (nie dotyczy bezpośrednio Wielkiej Brytanii), zaskakuje tu brak szerszego wstępu na temat buddyzmu jako systemu religijnego i filozoficznego, jego

podstawowych elementów i założeń oraz trzech tradycji, które kształtują współczesne rozumienie buddyzmu.

W rozdziale drugim mgr M. Warchał interpretuje trzy poematy powstałe w epoce wiktoriańskiej, w których wątki buddyjskie wysuwają się na plan pierwszy: „The Story of Gautama Buddha and His Creed” Richarda Philipisa, “Sakya-Muni: The Story of Buddha” Sidneya Arthura Alexandra oraz “The Light of Asia” Edwina Arnolda. Autorka omawia okoliczności, które Jej zdaniem przyczyniły się do popularyzacji buddyzmu w Wielkiej Brytanii w drugiej połowie XIX wieku, uwypuklając takie czynniki jak kryzys wiary i zamęt wywołany szerzeniem się teorii ewolucji Charlesa Darwina, czy też intensywne kontakty między Wschodem a Zachodem u szczytu potęgi Imperium. Ukazuje, jak omawiani poeci postrzegali zbieżności i różnice pomiędzy buddyzmem a protestantyzmem, zaznaczając np. liczne analogie pomiędzy postacią Buddy a Jezusa oraz kontrowersje, jakie budził brak uosobionej boskiej istoty w buddyzmie z perspektywy Chrześcijan. Jak wykazuje Autorka rozprawy, buddyzm postrzegano jako religię bardziej naukową niż chrześcijaństwo, kompatybilną z założeniami darwinizmu, a nawet liberalnego protestantyzmu. W tym świetle „wiktoriański buddyzm” był swoistym konstruktem, który wypełniał pewne luki światopoglądowe charakterystyczne dla epoki, niewolnym jednak od stereotypów. Doktorantka zaznacza, iż życie Buddy znajdowało się w centrum zainteresowania poetów wiktoriańskich i omawia również wiktoriańskie interpretacje budzącego szczególne kontrowersje pojęcia nirwany. Na końcu rozdziału [co nie wydaje się do końca logiczne, dlaczego nie wcześniej?] przedstawia biografię Edwina Arnolda i jego zasługi dla upowszechnienia myśli buddyjskiej w Europie. Ten rozdział w moim odczuciu jest najbardziej przemyślaną częścią pracy, w której Autorka podejmuje się polemiki z innymi badaczami tematu (np. na str. 50). Choć mgr M. Warchał słusznie zaznacza, iż omówieni poeci, doszukując się analogii pomiędzy Wschodem a Zachodem, poddali buddyzm swoistej orientalizacji, sama również ulega pokusie metody porównawczej w swych interpretacjach religii w omawianych utworach (np. 36-40).

Rozdział trzeci z kolei stanowi dogłębną interpretację *Kima* Rudyarda Kiplinga, jedynej powieści epoki wiktoriańskiej, w której buddyzm odgrywa centralną rolę. Doktorantka omawia życiorys Kiplinga i jego wpływ na zarysowaną wizję Wschodu w świecie przedstawionym powieści. Sytuuje dzieło Kiplinga w odniesieniu do wcześniejszych „orientalizujących” utworów, ukazując obecność retoryki chrześcijańskiej w omawianej powieści. Choć jest świadoma imperialistycznych i rasistowskich uprzedzeń autora, podkreśla, za Salmanem Rushdied, autentyczność literackiej wizji Indii Brytyjskich Kiplinga, oraz, za Edwardem Saide, wpływ tej powieści na utrwalenie się egzotycznego obrazu Orientu w Europie. Szczególnie interesująca w tym rozdziale jest interpretacja rozlicznych wątków orientalistycznych w *Kimie* oraz szczegółowa analiza symboliki buddyjskiej.

W rozdziale czwartym i piątym natomiast mgr M. Warchał stawia sobie za cel przegląd motywów buddyjskich w wybranych utworach brytyjskich XX wieku autorów takich jak T.S. Eliot, James Hilton, Aldous Huxley, Iris Murdoch i John Fowles. W ujęciu Doktorantki wizja buddyzmu w ich twórczości wzbogacona została o wiedzę pozyskaną dzięki intensywnym studiom nad buddyzmem w XX wieku, otwarciu na japońskie i tybetańskie odmiany buddyzmu, globalne transformacje geopolityczne oraz przemiany światopoglądowe, dzięki którym minimalizm, wyciszenie oraz intuicjonizm buddyjski uległy swoistej rewaloryzacji w świetle kryzysu wartości zachodnich. Duchowość buddyjska jawi się tutaj jako alternatywa w obliczu szerzącego się materializmu, upadku znaczeń i hekatomb wojennej. Autorka omawia zainteresowanie buddyzmem wybranych autorów oraz wątki buddyjskie w ich twórczości, podkreślając, jak duchowość Wschodu wpływa na konstrukcję bohaterów – mędrców/przewodników/buntowników, staje się elementem filozoficznym dzieła, punktem wyjścia do rozważań na temat kondycji ludzkiej, innych systemów filozoficznych czy też relacji pomiędzy człowiekiem a przyrodą. Orient, a w szczególności Tybet, staje się tu przedmiotem idealizacji jako Inny Zachodu, egzotyczny, duchowo nieskalany, niezmienny. Jak udowadnia mgr M. Warchał buddyzm stanowi również ważny motyw w powieściach utopijnych, takich jak *Lost*

Horizon Jamesa Hiltona czy też *Wyspa* Aldousa Huxleya. Swe interpretacje w ostatnim rozdziale pracy Doktorantka poprzedziła rozważaniami na temat utopijnych motywów Czystej Krainy oraz legendy o Shambhali. Omówiła tu również proces mitologizacji Tybetu za sprawą, między innymi, Towarzystwa Teozoficznego. Podczas gdy *Lost Horizon* Hiltona stanowi przede wszystkim, zdaniem Autorki, wyraz rozczarowania kulturą Zachodu i poszukiwania magicznej odskoczni w religii Wschodu, *Wyspę* Huxleya interpretuje jako antytezę wobec anty-utopii zarysowanej we wcześniejszej powieści *Nowy wschodni świat*. Interpretacje te są ciekawe, choć, jak zaznacza Doktorantka, stanowią jedynie przegląd wątków buddyjskich w literaturze brytyjskiej XX wieku, a na pewno zyskałyby na rozwinięciu. Rozprawę zamyka krótkie podsumowanie ewolucji motywów buddyjskich w kulturze buddyjskiej.

Praca doktorska mgr M. Warchał to bez wątpienia dowód szerokiej wiedzy i czytania Autorki. Omówiono tu zagadnienia z zakresu literaturoznawstwa, historii podróżnictwa i kontaktów między Wschodem a Zachodem, religioznawstwa, utopii, teozofii, i in. To bogactwo tematyczne, choć imponujące, jest również problematyczne, gdyż nie sprzyja pogłębionej interpretacji. Ponadto, brak w rozprawie jasno określonej metodologii, która łączyłaby tak szeroko zarysowany materiał. Aspekt metodologiczny pracy rozczarowuje wobec ogromu podjętego wysiłku na poziomie materiałowym, gdyż Doktorantka nie proponuje tu żadnego instrumentarium teoretycznego, a w interpretacjach ogranicza się, z małymi wyjątkami, do klasycznej metody filologicznej. Wbrew temu, co sugeruje tytuł, metodą badawczą nie jest postkolonializm, gdyż Doktorantka przywołuje, i to dość lakonicznie, jedynie myśl Said'a, nie powołując się na inne prace postkolonialne, np. te dotyczące utopii czy fantazji (np. R. Pordzika, D. Puntera, J. Riedera). Przy tak sformułowanym tytule należałoby rozwinąć myśl autora *Orientalizmu* i wykazać, w oparciu o teorie postkolonialne, czym różnią się kolonialne i postkolonialne interpretacje utworów omówionych w rozprawie. W związku z tym być może wskazana byłaby zmiana tytułu, gdyż w obecnej formie błędnie sugeruje, iż postkolonializm stanowi zasadniczy aspekt teoretyczny rozprawy. Pracę napisano bez większej świadomości

zwrotu etycznego, jaki implikuje postkolonializm, przez co Autorka nie dostrzega różnicy w użyciu stereotypów pomiędzy bardzo odmiennymi pisarzami brytyjskimi, takimi jak John Fowles i Hanif Kureishi. Przywołane krótko we wstępie teorie J.R. Jaussa i H.G. Gadamera wprowadzają jeszcze większy rozdzźwięk, gdyż odnoszą się do zupełnie innego dyskursu i nie zostają później w pracy wykorzystane.

Doktorantka często cytuje natomiast książkę J. Jeffreya Franklina *The Lotus and the Lion: Buddhism and the British Empire* i warto by zaznaczyć, pod jakim względem przedstawione przez nią interpretacje różnią się (oprócz zakresu materiału) od zarysowanej w niej perspektywy. Polemizowałabym bardzo z tezą przejętą od Franklina, iż w przypadku kultury brytyjskiej mamy do czynienia z *kontra-inwazją* buddyzmu. Koncept ten, stosowany np. w odniesieniu do narracji anty-utopijnych przełomu XIX i XX wieku odnosił się do fantazji na temat zagrożenia, jakie miały stanowić dla kultury europejskiej dawniej skolonizowane ludy. W tym przypadku jednak autorzy sami dobrowolnie poddają się „inwazji” i dostrzegają w duchowości Wschodu istotne remedium w obliczu kryzysu europejskich wartości. Termin „inwazja” sugeruje również pewien stopień agresji, co przeczy samej idei buddyzmu jako filozofii harmonii i otwartości na Innego. Implikuje również stan niepewności i zagrożenia kultury europejskiej/chrześcijańskiej przez buddyzm, co nie wydaje się uzasadnione. Podobnie moje zastrzeżenia budzi ujęcie „brytyjskiego buddyzmu” jako (postkolonialnej) hybrydy. Terminu tego Homi Bhabha i inni badacze używają w odniesieniu do strategii kontestacji dominujących dyskursów zachodnich. Poprzez fuzję metanarracji europejskich z lokalnymi wierzeniami narody kolonizowane zaznaczały swoją odrębność kulturową i opór wobec najeźdźców z Europy. W pracy mgr M. Warchał hybrydą staje się natomiast proces odwrotny – reinterpretacji dyskursów narodów kolonizowanych przez naród kolonizujący. Tak ujęta hybrydyzacja pozbawia ten proces jego wywrotowego potencjału i stanowi swoiste „zawłaszczenie” strategii, która dotąd umożliwiała kontestację dyskursów uprzywilejowanej większości przez pokrzywdzoną mniejszość. Nieco tendencyjne tezy Franklina traktowałabym z krytycznym dystansem.

To właśnie pojęcia „przywłaszczenia” czy „apropriacji kulturowej” znajdują się, moim zdaniem, w centrum rozważań mgr M. Warchał. Aby dociec przyczyn zapotrzebowania na recepcję danych elementów w kulturze przyjmującej warto by tu posłużyć się teorią Mary Louise Pratt zarysowaną w *Imperialnym Spojrzeniu. Pisarstwo podróżnicze a transkultuacja*, opartą o terminy takie jak *strefa kontaktu* czy *języki kontaktu* oraz *transkultuacja*, użyteczne dla określenia transferów kulturowych i ich przyczyn. Ponadto istotne byłoby ujęcie *egzotyki* w świetle historycznym, co czyni w sposób przejrzysty Graham Huggan w *The Postcolonial Exotic: Marketing the Margins*. Pozwoliłoby to na zgłębienie ewolucji wątków buddyjskich i zmiennych obliczy „egzocytyzacji”, od strategii inwazji i grabieży po swoistą modę na Orient w dzisiejszym świecie. Wreszcie pojęcie przywłaszczenia, które przyjmowało różne formy wraz z upływem czasu i stopniowym upadkiem imperializmu, pozwoliłoby oddać niuanse i zasygnalizować aspekt etyczny zapożyczenia. W tym zakresie polecam np. Adrian Konik *Buddhism and Transgression: The Appropriation of Buddhism in the Contemporary West*, James O. Young and Conrad G. Brunk (red.) *The Ethics of Cultural Appropriation*, czy też Bruce Ziff, Patima V. Rao (red.) *Borrowed Power: Essays on Cultural Appropriation*. Podczas gdy warstwa faktograficzna pracy została dobrze opracowana, nie dosyć uwagi poświęcono skomplikowanym kwestiom przemian kulturowych i etycznych.

Oceniając pracę *Colonial and Postcolonial Reception of Buddhism in British Literature from the Mid-Nineteenth to the Twentieth Century* doceniam wysiłek badawczy Pani mgr Małgorzaty Anny Warchał na poziomie kwerendy, uporządkowania zebranych (bardzo różnorodnych) materiałów, eleganckich analiz, staranności z jaką przygotowano pracę. Rozprawa nie jest jednak kompletna, gdyż tytuł sugeruje inną treść niż przedstawiono w rozdziałach. Ponadto, zgodnie z art. 13.1 ustawy z dnia 14 marca 2003 roku, rozprawa doktorska „powinna stanowić oryginalne rozwiązanie problemu naukowego lub artystycznego oraz wykazywać ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w danej dyscyplinie naukowej”. Przed dopuszczeniem do publicznej obrony, wnioskuję zatem o skorygowanie rozprawy poprzez wprowadzenie poprawek na poziomie tytułu

i metodologii użytej w pracy. Te uzupełnienia będą stanowiły warunek dopuszczenia Doktorantki do kolejnych etapów procedury ubiegania się o stopień doktora nauk humanistycznych.

Anna Branach-Kollo,